

Ks. Kazimierz Matwiejuk

Papieski Wydział Teologiczny w Warszawie

Sekcja św. Jana Chrzciciela

Wyższe Seminarium Duchowne im. Jana Pawła II w Siedlcach

ORMIAŃSKA TRADYCJA LITURGICZNA

WSTĘP

Katedra ormiańska we Lwowie została przywrócona liturgii¹. Zamknęły ją w 1945 roku rosyjskie władze komunistyczne². Część najcenniejszych eksponatów wywieziono do Erywania. Świątynia do 2000 roku służyła jako muzealny magazyn ikon i innych obiektów sztuki sakralnej. Rozpoczęto prace konserwatorskie, które przywracają jej dawną świetność.

W katedrze znajdują się fragmenty fresków z XV i XVI w. Są też oryginalne malowidła ściennie wykonane w latach 1925–1929 przez Jana Henryka Rosena (zm. 1982)³. Są one komunikatorami treści biblijnych, hagiograficznych i dotyczą-

¹ W grudniu 2000 r. władze ukraińskie przekazały starą część katedry Apostolskiemu Kościołowi Ormiańskiemu. Pierwsza od pięćdziesięciu lat liturgia ormiańska była tu sprawowana w Wigilię Bożego Narodzenia, 5 stycznia 2001 r. W tymże roku Ormianie świętowali 1700-lecie przyjęcia chrześcijaństwa. Z tej okazji 25 czerwca katedrę ormiańską we Lwowie odwiedzili papież Jan Paweł II i zwierzchnik Kościoła ormiańskokatolickiego patriarcha Narses Bedros XIX z Bejrutu. 18 maja 2003 r. zwierzchnik Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego Karekin II Nersisjan, w towarzystwie trzech biskupów i licznych wiernych oraz gości, dokonał poświęcenia całej świątyni. Tak została ona odzyskana dla liturgii. Zob. B. Kaczorowski, *Zabytki starego Lwowa*, Warszawa 1990; *Katedra ormiańska we Lwowie*, w: http://pl.wikipedia.org/wiki/Katedra_ormia%C5%84ska_we_Lwowie (dostęp: 11 XI 2012).

² Zob. R. Chanas, J. Czerwiński, *Lwów, Przewodnik turystyczny*, Wrocław 1992.

³ Na podst. J. Wolańska, *Katedra ormiańska we Lwowie w latach 1902–1938: przemiany architektoniczne i dekoracja wnętrza*, Warszawa 2010; M.R. od Chrystusa, *Liturgia a sztuka*, Warszawa 2002, s. 153–159.

cych historii Kościoła. Jest tam malowidło „Ścięcie św. Jana Chrzciciela”. Autor umieścił wśród świadków śmierci Proroka znad Jordanu jego matkę, św. Elżbietę. „Zwiastowanie NMP” zostało wkomponowane w tło starożytnej architektury Jeruzolimy. W jego głębi widnieje scena adoracji Dzieciątka Jezus, owocu zwiastowania. W Betlejem rozpoczyna się Jego droga na Golgotę i ku zmartwychwstaniu.

Fresk o ustanowieniu Najświętszego Sakramentu, przedstawiający Chrystusa z kielichem w ręce w otoczeniu 11 apostołów, znajduje się w prezbiterium na centralnej ścianie absydy. W nimby nad głowami uczniów Pana wpisano ich imiona złotymi literami alfabetu ormiańskiego. Dwunasty z Jego uczniów, Judasz, w ciemnej szacie stoi skulony z odwróconą twarzą. Rosen w kompozycji „Ukrzyżowanie” przedstawił Chrystusa jako zwycięskiego i tryumfującego nad śmiercią.

Oryginalną kompozycją, uważaną przez fachowców za unikatową, jest „Pogrzeb św. Odiliona” (962–1049), piątego opata czarnych mnichów z opactwa w Cluny. Z jego osobą związany jest obchód Dnia Zadusznego. Oryginalność kompozycji polega na tym, że trzech mnisi, niosący mary mają twarze lwowskich księży: Adama Bogdanowicza, Karola Czesznaka i Leona Isakowicza.

Inne malowidła Rosena w katedrze ormiańskiej we Lwowie przedstawiają św. Krzysztofa przenoszącego Dzieciątka Jezus przez rzekę, św. Jerzego zabijającego smoka, św. Idziego, starca z ascetyczną twarzą i siwą brodą, ratującego sarenkę ściganą przez młodych myśliwych. Rosen był autorem kompozycji przedstawiającej śmierć św. Katarzyny Aleksandryjskiej (zm. ok. 300), patronki filozofów i uczonych, zamęczonej przez fanatyczny tłum w Aleksandrii w czasach prześladowań chrześcijan. Święci to ludzie, którzy poszli za Chrystusem i są ponadczasowym wzorcem życia chrześcijańskiego. Dlatego święty Tomasz z Akwinu ma twarz abpa Józefa Teodorowicza, natomiast św. Jan Nepomucen – oblicze Rosena⁴.

W naszej refleksji, składając hołd ks. prof. Józefowi Krętoszowi, wielkiemu znawcy i miłośnikowi Lwowa, przybliżę liturgiczną tradycję katolickich Ormian.

ARMENIA NAJSTARSZYM KRAJEM CHRZEŚCJAŃSKIM

Armenia (Hajastan) jest krajem kaukaskim⁵. Mieszkańcy tej górskiej krainy wywodzą swój ród od wnuka Noego⁶, źródła archeologiczne poświadczają nato-

⁴ Zob. J. Wolańska, *Kilka uwag na temat ikonografii malowideł Jana Henryka Rosena w katedrze ormiańskiej we Lwowie*, „Przegląd Wschodni” 6,2 (1999/2000), s. 379–402.

⁵ Po raz pierwszy nazwy Armenia użył historyk grecki Herodot (zm. ok. 425 przed Chr.), podróżnik i autor historii wojen perskich do klęski Persów pod Platejami w 479 roku przed Chr. Na północy Armenia graniczy z Gruzją, na wschodzie z Azerbejdżanem, na południowym wschodzie z Iranem, a na zachodzie z Turcją. Zob. J. Kowalczyk, M. Górnicki, *Armenia – kraj na rozdrożu świata*, w: <http://www.opoka.org.pl/biblioteka>, Armenia (dostęp: 6 V 2009).

⁶ Ormianie są przekonani, że ich korzenie sięgają trzeciego syna Adama i Ewy, mianowicie Seta. Od niego, w dziesiątym pokoleniu, narodził się Noe. Miał on trzech synów: Sema, Chama i Jafeta. Wnuk Jafeta Togorma miał syna Haiga, który jest praojcem Ormian. Hajkh znaczy Ormianin. Zob. F. Tournebize, *Armenie*, w: *Dictionnaire d'histoire et de geographie ecclesiastiques*, IV, kol. 290,

miast, że człowiek pojawił się na tych terenach w neolicie⁷. W IX wieku przed Chr. powstało tu silne państwo Urartu ze stolicą w Tuszpie nad jeziorem Wan. Konkurowało ono z Asyrią. Wiek później plemiona tracko-frygijskie, wywodzące się z Tesalii i Macedonii, zasiedliły doliny u stóp wyniosłych szczytów Kaukazu.

Chrześcijaństwo dotarło do Armenii już w czasach apostołskich, w pierwszej fazie rozprzestrzeniania się poza Palestyną Ewangelii Jezusa Chrystusa. Według tradycji mieszkańców Armenii ich ewangelizatorami byli apostołowie św. Bartłomiej⁸ i św. Juda Tadeusz⁹. Rozpoczęte przez nich dzieło utrwalił Grzegorz Oświeciciel (240–326)¹⁰, który był Partem. Jako chrześcijanin podlegał prześladowaniom. Przez 13 lat był więziony w lochu skazańców w Khor Virab. Opatrzność Boża wyprowadziła go na wolność. Kształcił się w Cezarei Kapadockiej. Tam też otrzymał święcenia biskupie w 301 roku. Do Armenii powrócił z grupą misjonarzy

391; *Rys dziejów obrządku ormiańskiego*, w: <http://www.bohosiewicz.pl/art.php?art=hobby1.html> (dostęp: 10 VII 2009).

⁷ Jest to okres od 4 tys. do 1700 lat przed Chr. W tym czasie ugruntuowały się rolnictwo i hodowla, a także stałe osadnictwo. Symbolem Armenii jest Ararat, wielki masyw wulkaniczny, należący dziś terytorialnie do Turcji. Góra zajmuje około tysiąca km kw. i składa się z dwóch wygasłych wulkanów. Wielki Ararat wznosi się na wysokość 5122 m n.p.m., a Mały Ararat liczy 3925 metrów. Na jego szczycie, lub na zboczach, miała osiąść arka Noego, znak Bożej dobroci i ocalenia rodu ludzkiego od zagłady. Zob. R. Borkowski, *U stóp góry potopu*, w: <http://www.opoka.org.pl/biblioteka/ormianie> (dostęp: 10 VI 2009); *Mała encyklopedia powszechna*, Warszawa 1970, s. 704.

⁸ Bartłomiej, jeden z dwunastu apostołów. To imię w wersji grecko-aramejskiej brzmiało: bar-Tholomaios, czyli syn Tolomaja – Ptolemeusza, i znaczyło syn oracza. Pochodził z Kany Galilejskiej. Bartłomiej jest wymieniany w Ewangeliach Mateusza (10,3) i Łukasza (6,14), oraz w Dziejach Apostołów (1,13). Jan utożsamia go z Natanaelem (por. 45-51; 21,2). Według apokryficznego świadectwa *Męka Bartłomeja Apostoła* miał on głosić Ewangelię w Armenii, a także w Indiach, Arabii, a nawet w Etiopii. Z rozkazu króla ormiańskiego Astiagesa Bartłomiej został ukrzyżowany głową w dół w mieście Albanopolis, obecne Emanstahat. Zob. H. Fros, F. Sowa, *Księga imion i świętych*, t. 1, Kraków 1997, s. 362.

⁹ Juda Tadeusz należał do grona dwunastu apostołów (por. Mt 10,3; Mk 3,18). Jest autorem jednego listu kanonicznego, napisanego między 64 a 66 rokiem, a skierowanego do gmin chrześcijańskich, przede wszystkim w Palestynie. Jego imię hebrajskie brzmiało Taddaj, a po grecku Thaddaios. Niektóre rękopisy biblijne (D), nazywają go Lebeusz. Niektórzy uważali, że był to Judasz Zelota, syn Jakuba (por. Łk 6,16; Dz 1,13). Dlatego tradycja nazywa go, za Orygenesem, Juda Tadeusz. Według tradycji Tadeusz głosił Ewangelię na terenie Syrii i Armenii. W opowiadaniu o królu Abgarze występuje Tadeusz pod imieniem Addai, jako uczeń apostoła Tomasza, wysłany do Edessy. Przyniósł choremu królowi odbicie twarzy Chrystusa na ręczniku. Jest to obraz nie uczyniony ręką ludzką, *acheiropitos*. Król odzyskał zdrowie. Addai ochrzcił Abgara. Według tradycji ormiańskiej Tadeusz wraz z Bartłomiejem chrystianizowali starożytną Armenię. Męczeńską śmierć poniósł w Persji. Został zabity pałąk. Atrybutami świętego męczennika są: kamienie, krzyż, księga, laska, łódź rybacka, maczuga, miecz, pałki, i topór. W ikonografii przedstawia się go z wizerunkiem Chrystusa. Juda Tadeusz jest patronem od spraw trudnych i beznadziejnych. Zob. tamże, s. 368, 369.

¹⁰ Jego relikwie znajdowały się w Rzymie. „Dzisiaj nasz Święty Oświeciciel powraca do swego narodu, aby wraz z nim radować się wolnością i niepodległością oraz by poprzez oddziaływanie swoich czcigodnych relikwii obdarzać błogosławieństwem ziemię u stóp Araratu” (Karekin II, *Homilia podczas wizyty w Rzymie, gdy papież Jan Paweł II przekazał mu relikwię ręki św. Grzegorza* [10 XI 2000], w: <http://www.opoka.org.pl/biblioteka, Armenia> [dostęp: 10 VI 2009]).

greckich i syryjskich. Grzegorz modlił się o zdrowie dla król Tirydatesa, który został cudownie uzdrowiony. W 314 r. przyjął chrzest. Chrześcijaństwo uznał za religię państwową. Decyzja króla miała doniosłe znaczenie nie tylko religijne, lecz także polityczne¹¹.

Przyjęcie chrześcijaństwa zaostrzyło konflikt z Persją, która chciała narzucić Ormianom zoroastryzm¹². To stało się przyczyną wybuchu powstania przeciw Persom. W VII wieku ziemie pod Araratem zajęli Arabowie, natomiast w X wieku kraj dostał się pod wpływy Bizancjum. W końcu XI wieku wtargnęli tu Turcy seldżuccy, a w latach 1235–1243 Armenia po ciężkich walkach uległa przewadze wojsk mongolskich. Spustoszona przez Tamerlana, w XIV wieku została zajęta przez Turków osmańskich. Po wojnie rosyjsko-perskiej w 1828 roku część wschodnia Armenii została przyłączona do Rosji. Pięćdziesiąt lat później, po wojnie rosyjsko-tureckiej w 1878 roku, car Aleksander II przyłączył do Rosji także część północną Armenii, dotąd pozostającą pod władaniem tureckim¹³.

W czasie I wojny światowej kraj był okupowany przez Turcję. Ormianie stali się ofiarą ludobójstwa¹⁴. W listopadzie 1918 roku powstała niepodległa Armenia. Dwa lata później wypowiedziała ona wojnę Turcji, chcąc odzyskać swe historyczne ziemie. Z pomocą Armii Czerwonej Turcy zostali wyparci. Skutkiem tej pomocy było przekształcenie Armenii w republikę radziecką. Pod władaniem radzieckim

¹¹ Zob. F. Heyer, *Die Kirche Armeniens*, Stuttgart 1978; M. K. Krikorian, *Die armenische Kirche: Materialien zur armenischen Geschichte, Theologie und Kultur*, Frankfurt am Main 2007.

¹² Jest to zreformowany przez Zaratustrę mazdaizm, staroirańska religia. Założyciel religii w starożytnej Persji żył pomiędzy 1700 i 1200 rokiem przed Chr. Świętą księgą jest Awesta. Wierzenia zoroastryzmu cechuje dualizm kosmiczny, antropologiczny, etyczny i religijny. Wprowadza on pojęcie zbawiciela. Prezentuje optymistyczną eschatologię, głosząc tryumf dobra nad złem, także powszechne zbawienie i doktrynę o zmartwychwstaniu ciał. Zob. J. Lemański, *Sprawisz, abym ożył*, Szczecin 2004, s. 58.

¹³ Zob. E. Radziński, *Aleksander II. Ostatni wielki car*, Warszawa 2005.

¹⁴ Zob. J. Lepsius, *Der Todesgang des armenischen Volkes. Bericht über das Schicksal des armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges*, Potsdam 1930. Pogromy Ormian zaczęły się w roku 1894 za panowania sułtana Abdulhamida II, zwanego „krwawym sułtanem”. Ludobójstwo Ormian, rozpoczęte 24 kwietnia 1915 roku przez Turcję, pochłonęło ok. 1,5 miliona ofiar ludzkich. Masakrę przygotował triumwirat, w składzie: Enwer Pasza, Talaat Pasza i Dżemal Pasza. Minister spraw wewnętrznych Taalat Pasza ogłosił, że „Rząd zdecydował się na totalną eksterminację Ormian”. Zabijano przede wszystkim księży, nauczycieli, lekarzy i pisarzy. Dzieci żywcem grzebano pod stosami kamieni. Z kobiet i starców formowano karawany i zmuszano do pieszego morderczego marszu w kierunku Aleppo i innych punktów zbiorczych w Syrii. Deportowanym nie dawano pożywienia, ani wody. Wielu załamało się psychicznie. Bardzo wielu zmarło z pragnienia. Największym cmentarzyskiem Ormian stała się pustynia Del-el-Dzor. Tysiące Ormian, ratując życie, uciekło za granicę. Brak reakcji Zachodu na to ludobójstwo wytłumaczył cynicznie Winston Churchill: „Ropa Mosul okazała się droższa od krwi Ormian”. Muzeum ludobójstwa Ormian położone jest na obrzeżach Erywania, na Wzgórzu Jaskółczym, Cicornagaberd. Pomnik Pamięci składa się 12 kamiennych płyt, symbolizujących prowincje historycznej Armenii. Pośród nich płonie wieczny ogień. Zob. Y. Ternon, *Les Arméniens. Histoire d'un Génocide*, Paris 1977; G. Górny, *Zapomniane ludobójstwo. Rocznicza rzezi Ormian*, w: <http://www.opoka.org.pl/biblioteka/Z/ZD/ormianie> (dostęp: 10 VI 2009).

Apostolski Kościół Ormiański był ściśle inwigilowany przez władze państwowe. Wielu duchownych i wiernych świeckich zostało uwięzionych lub zamordowanych. W 1990 roku doszło do wojny z Azerbejdżanem o Górny Karabach, zamieszka-ny w około 80 proc. przez Ormian. Rok później, w następstwie rozpadu ZSRR, Armenia uzyskała niepodległość, choć sprawa Górnego Karabachu nie została ostatecznie uregulowana¹⁵. Trudna sytuacja geopolityczna w niepodległej Armenii sprawiła, że znaczna część inteligencji opuściła kraj. Ormianie żyjący poza krajem interesują się swoją ojczyzną.

EKLEZJALNA PRZYNALEŻNOŚĆ ORMIAN

Apostolski Kościół Ormiański

Każdy Ormianin uważa się za chrześcijanina, choć niejednokrotnie praktyki religijne są traktowane tylko jako element narodowej tradycji¹⁶. Apostolski Kościół Ormiański, nazywany też Kościołem gregoriańskim, jest niezależny¹⁷. Nie utrzymuje łączności z rzymską Stolicą Apostolską. Był traktowany jako monofizycki, ponieważ w 491 roku na synodzie w Wagharchapat Ormianie odrzucili postanowienia soboru w Chalcedonie (451)¹⁸. Mimo wysiłków cesarzy bizantyjskich Herakliusza (zm. 641) i Justyniana II (zm. 711) „gregorianie” trwali w schizmie, co doprowadziło do formalnego ich potępienia przez synod trullański w 692 roku¹⁹.

Pierwszą oficjalną siedzibą zwierzchnika Kościoła gregoriańskiego, katolikosa, oraz centrum życia kościelnego było miasto Aštiśat. W 1293 roku katolikos przeniósł się do Sis w Cylicji. Jego jurysdykcja obejmowała Ormian w azjatyckiej części Turcji, z wyjątkiem tych, którzy należeli do katolikosatu w Aghtamar, ist-

¹⁵ Zob. R. Borkowski, *U stóp góry...*

¹⁶ Związek między tożsamością narodową a religijną Ormian jest tak ścisły, że w ich Kościele obowiązuje prawo krwi. Oznacza to, że nie-Ormianin nie może być wiernym Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego. Jest to Kościół narodowy w sensie jeszcze bardziej wąskim niż np. narodowe Cerkwie prawosławne. Zob. G. Górny, *Zapomniane ludobójstwo...*

¹⁷ Do tych nazw dodaje się określenie: święty, apostolski lub prawosławny. Zob. R. Janin, *Les Églises orientales et les rites orientaux*, Letouzey & Ané 1997, s. 336.

¹⁸ Zob. M. Krikorian, *Christology in the liturgical tradition of the Armeninan Church*, w: „Greek Orthodox Theological Review” 13 (1968), s. 212–225. Istotne postanowienie soborowe dotyczyło natur w Jezusie Chrystusie. Stwierdzono, że „jeden i ten sam Chrystus Pan, Syn Jednorodzony ma być uznany w dwóch naturach bez pomieszanía, bez zamiany, bez podziału i bez rozłączenia. Nigdy nie została usunięta różnica natur przez ich zjednoczenie, lecz właściwości każdej z nich są zachowane i zjednoczone w jednej osobie, w jednym współistnieniu” (H.I. Marrou, *Od prześladowań za Dioklecjana do śmierci Grzegorza Wielkiego (303–604)*, w: J. Daniélou, H.I. Marrou, *Historia Kościoła*, t. 1: *Od początków do roku 600*, tłum. polskie M. Tarnowska, Warszawa 1986, s. 263).

¹⁹ Nazwa pochodzi od sali „Pod kopułą” (sub „Trullo”), w której odbywały się obrady. Głównym zadaniem synodu było uzupełnienie dwóch poprzednich soborów, czyli piątego, tj. konstantynopolskiego II (553) oraz szóstego, konstantynopolskiego III (680–681), decyzjami prawno-organizacyjnymi. Synod był zwołany przez cesarza Justyna II. Przez Wschód bywa nazywany Synodus Quinisexta lub Synodos Penthekte. Zob. J. Haldon, *Bizancjum. Zarys dziejów*, Warszawa 2006, s. 152.

niejącego od 1113 do 1915 roku, oraz patriarchatów jerozolimskiego i konstantynopolitańskiego. W 1922 roku katolikos Cylicji przeniósł się do Aleppo w Syrii. Obecnie ma siedzibę w Antélias koło Bejrutu w Libanie. Ten katolikosat obejmuje 14 biskupstw, w tym 2 archidiecezje. Wiernych jest ok. 280 tys.²⁰.

Od 1441 roku siedzibą katolikosa jest Eczmiadzyn, gdzie „Syn Jednorodzony zstąpił”. Klasztor w Eczmiadynie koło Erywania stał się słynnym miejscem pielgrzymkowym, ponieważ tam są przechowywane relikwie św. Grzegorza Oświeciciela²¹. Katolikos z Eczmiadzyna ma pierwszeństwo honorowe wśród innych hierarchów kościelnych. Nosi tytuł sługi Bożego oraz najwyższego patriarchy i katolikosa wszystkich Ormian²². Ma prawo do poświęcania oleju krzyżma i wyświęcania biskupów. Swą jurysdykcją obejmuje Ormian mieszkających w Armenii, Rosji, Iranie, Indiach, Ameryce i Europie. Od 1874 roku w Eczmiadynie jest seminarium, w którym kształcą się i formują przyszli prezbiterzy. Podobne seminarium jest w klasztorze Sedan²³.

Współczesny Kościół Armenii, należący do rodziny Kościołów przedchalcedońskich, liczy ponad 7 mln wiernych, z czego ok. 3 mln mieszka w Armenii. Jest zorganizowany w 2 katolikosaty. Są to katolikosat w Eczmiadynie i autonomiczny katolikosat Cylicji z siedzibą w Antélias. Patriarchaty znajdują się w Jerozolimie i Konstantynopolu. Ma 42 diecezje oraz 7 regionów administracyjnych, którymi kierują wartapeci, czyli teologowie, nauczyciele²⁴.

W grudniu 1996 r. patriarcha wszystkich Ormian Karekin I Sarkissian i papież Jan Paweł II podpisali wspólną deklarację, która położyła kres dyskusjom dotyczącym kwestii monofizytyzmu Kościoła ormiańskiego. W ten sposób zakończył się spór trwający ponad 15 stuleci. Katolikos ormiański i papież rzymski, bazując na wspólnej wierze w Trójjedynego Boga i w Jezusa Chrystusa, wcielonego Syna Bożego, jedynego Zbawiciela świata, oraz na wynikach teologicznych dyskusji, zadeklarowali przekonanie, że „spory i pożałowania godne podziały wywodzące się z różnych sposobów wyrażania tejże wiary nie powinny mieć więcej negatywnego wpływu na życie i świadectwo Kościoła ormiańskiego”²⁵. Obaj hierarchowie

²⁰ Zob. H. I. Marou, *Od prześladowań za Dioklecjana...*, s. 350.

²¹ Zob. Karekin II, *Homilia...* w: <http://www.opoka.org.pl/biblioteka, Armenia>.

²² Katolikos jest wybierany w głosowaniu powszechnym przez wszystkich Ormian na świecie. Uznaje się za oczywiste, że Ormianin jest wiernym Kościoła apostołskiego. Każdy dysponuje jednym głosem. Natomiast mandat elektorów, którymi są archimandryci, równa się 25 tys. głosów wiernych. O wynikach wyborów decydują zasadniczo głosy diaspory, gdzie mieszka ok. 60 proc. Ormian. W Armenii jest ich ok. 3 milionów, co stanowi 40 proc. wszystkich Ormian. Największe skupiska ormiańskie znajdują się w Stanach Zjednoczonych i Francji. Zob. G. Górny, *Zapomniane ludobójstwo...*

²³ Zob. R. Janin, *Les Églises orientales...*, s. 348.

²⁴ Zob. Z. Obertyński, *Historia Kościoła ormiańskiego w Polsce*, Warszawa 1990.

²⁵ Jan Paweł II, *Homilia podczas nabożeństwa ekumenicznego*, Katedra św. Grzegorza Oświeciciela, Erywań, 26 września 2001, w: http://www.opoka.org.pl/biblioteka/W/WP/jan_pawel_II/podroze/jp2_ekumen_26092001.html. (dostęp: 2 III 2009).

podkreślili, że wielowiekowe nieporozumienia między Kościołem katolickim a ormiańskim wynikały nie tyle z odmiennej interpretacji wiary, ile z różnic językowych, kulturowych i politycznych.

W dniach 25–27 września 2001 roku papież Jan Paweł II odwiedził Armenię. Okazją do wizyty apostolskiej była 1700. rocznica przyjęcia przez ten kraj chrześcijaństwa. Na zakończenie wizyty, Ojciec Święty celebrował w rycie rzymskim Eucharystię w Eczmiadynie, w katedrze katolikosy. Z papieżem koncelebrowali biskupi katoliccy i prezbiterzy z Armenii i innych krajów. Msza św. była według formularza o św. Grzegorzu Oświecieliu. W celebracji papież wykorzystał niektóre modlitwy z liturgii ormiańskiej. Przekazał obecnemu na Mszy św. katolikosowi Karekinowi II znak pokoju. Śpiewy liturgiczne były wykonywane w języku ormiańskim²⁶.

Kościół katolicki obrządku ormiańskiego

Ormianie przyjmowali katolicyzm. Okazją do poznania go były wyprawy krzyżowe. W 1198 roku została zawarta unia kościelna, która dała początek Kościołowi katolickiemu obrządku ormiańskiego. Trwała ona do 1375 roku, do upadku Królestwa Cylicji. Misjonarze katoliccy, zwłaszcza dominikanie, dotarli do Armenii kaukaskiej. W czasie soboru florenckiego w 1439 roku doszło do formalnego potwierdzenia unii katolickich Ormian z Rzymem.

Dynamiczny rozwój Kościoła ormiańskokatolickiego nastąpił po konwersji na katolicyzm patriarchy Sis, Abrahama Ardziwiana²⁷. Stało się to w 1742 roku w Rzymie. Patriarcha zachorował podczas pobytu w Wiecznym Mieście. Zdecydował się wówczas złożyć katolickie wyznanie wiary wobec papieża Benedykta XIV (zm. 1758). Po wyzdrowieniu nie mógł wrócić do Armenii. Udał się do Libanu. W Bejrucie został utworzony Ormiański Patriarchat Katolicki. Dziesięć lat później klasztor Matki Najświętszej z Zamar (Bzommar) stał się oficjalną rezydencją katolickiego katolikosy ormiańskiego. Jego jurysdykcja rozciągała się na Syrię, Cylicję, Mezopotamię, Palestynę i Egipt. Ormiańscy katolicy mieszkający na terenie imperium otomańskiego i w Konstantynopolu byli pod kościelną opieką łacińskiego wikariusza apostolskiego tego miasta.

W XIX wieku, podczas wojny o niezależność Grecji, Ormianie katolicy, podobnie jak członkowie Kościoła gregoriańskiego, zostali potraktowani przez Turków jako polityczni przeciwnicy. Stali się przedmiotem gwałtownych prześladowań. Dzięki zdecydowanej interwencji ambasadora francuskiego, hrabiego de Guilleminot, uznano ich prawa jako katolików obrządku wschodniego. Rząd jednak wyznaczył im cywilnego komisarza kościelnego, zwanego nazirem.

²⁶ Zob. K. Sowa, *Trzy niezapomniane chwile*, w: http://www.opoka.org.pl/biblioteka/Z/ZW/poarmenii_2001.html. (dostęp: 9 X 2009).

²⁷ Zob. R. Janin, *Les Églises orientales*..., s. 356.

W 1846 roku cywilny komisarz Hassun przyjął święcenia prezbiteratu. Gdy został mianowany arcybiskupem-prymasem, miał w swoich rękach władzę kościelną i cywilną. Synod w Bzommar w 1867 roku wybrał go na katolikosą Cylicji. Przyjął on imię Piotr IX. Papież Pius IX (zm. 1878) zatwierdził ten wybór i ogłosił bullę, w której zawarł postanowienia dotyczące sprawowania urzędu patriarchy i biskupów wschodnich, oraz zakresu uczestnictwa świeckich w zarządzaniu sprawami Kościoła. Uprawnienia notabli świeckich w wyborze patriarchy i biskupów zostały znacznie ograniczone. Na znak protestu pewna liczba duchownych i wiernych świeckich przeszła do ortodoksów. W 1880 roku katolikos Hassun, podniesiony do godności kardynalskiej, złożył dymisję. Jego następcą Azarian (1884–1899) potwierdził ograniczony udział wiernych świeckich w zarządzaniu sprawami Kościoła²⁸.

Ormiański Kościół katolicki potrzebował i pragnął odrodzenia wewnętrznego. Od 14 października do 11 grudnia 1911 roku odbywał się synod w Rzymie. Przebiegał on w atmosferze napięcia. Papież, dla skuteczności synodu, mianował dziewięciu nowych biskupów, którzy razem z patriarchą Terzianem tworzyli potrzebną większość. Jednym z postanowień synodu było wprowadzenie kalendarza gregoriańskiego. Gdy patriarcha powrócił do Konstantynopola, został przez rząd otomański, w marcu 1912 roku, zwolniony z funkcji „głowy cywilnej” narodu ormiańskiego. Jego wysiłki na rzecz wprowadzenia kalendarza gregoriańskiego wywołały gwałtowny sprzeciw wielu wiernych. Kościół ormiański stał się terenem ostrych sporów wewnętrznych.

Wkrótce Armenia stała się areną pierwszej wojny światowej i straszliwych rzezi²⁹. Na skutek tego uległy całkowitej dezorganizacji struktury kościelne. Patriarcha nie mógł pozostać w Konstantynopolu. W 1928 roku uczynił on stolicą patriarchatu Bejrut, a Konstantynopol stał się biskupstwem³⁰.

Na początku XXI wieku Ormian pozostających w jedności kościelnej z Biskupem Rzymu było na całym świecie około 180 tys. Połowa z nich mieszka w Armenii. Należą do ordynariatu dla katolickich Ormian w Europie Wschodniej. Działalność duszpasterską prowadzą księża, w tym kilku ze zgromadzenia mechtarzystów, czyli benedyktynów ormiańskich³¹. Pracuje także 14 sióstr zakonnych i 7 katechetów świeckich³².

²⁸ Zob. J. Hajjar, *Katolickie Kościoły wschodnie*, w: *Historia Kościoła*, red. R. Aubert i in., tłum. polskie T. Szafrński, t. 5, Warszawa 1985, s. 339.

²⁹ Zob. tamże, s. 351.

³⁰ Zob. tamże, s. 375.

³¹ To zgromadzenie powstało 300 lat temu. Otacza opieką chrześcijańskie dziedzictwo Armenii. Rozwija także relacje ekumeniczne pomiędzy Kościołami ormiańskimi. Liturgia ormiańskiego Kościoła katolickiego i liturgia Ormian apostołskich są prawie identyczne. K. Biliński, *Liturgia Kościoła Ormiańskiego w Polsce w okresie międzywojennym – próba literaturoznawczej refleksji*, w: *Tekst sakralny. Tekst inspirowany liturgią*, red. G. Habrajska, Łódź 1997, s. 61–68.

³² Zob. N. Forster, *Die armenische Kirche in Vergangenheit und Gegenwart*, Wien 2001.

Kościół ormiański w Polsce

Dzieje unickiego Kościoła ormiańskiego w Polsce wiążą się z abpem Mikołajem Torosowiczem (1605–1681). W 1629 roku złożył on prywatne wyznanie wiary katolickiej wobec łacińskiego arcybiskupa lwowskiego Jana Andrzeja Pruchnickiego. Powtórzył je publicznie w 1630 roku. Swą uległość wobec papieża Urbana VIII (zm. 1644) potwierdził jeszcze raz w 1635 roku. Unię z Rzymem umacniał jego następca Wartan Hunanian (1644–1715). Przeprowadził reformy kościelne oraz dokonał latynizacji obrządku ormiańskiego, przejmując wiele elementów z liturgii łacińskiej. Podczas celebracji Eucharystii wykonywano Confiteor i Psalm 43, odmawiając je u stopni ołtarza, udzielano Komunii św. pod jedną postacią, oraz proklamowano prolog Ewangelii św. Jana, stanowiący tzw. ostatnią Ewangelię. Przez cały rok używa się anafory św. Atanazego Aleksandryjskiego. Zmianie ulega introit, psalm gradualny, lekcja i Ewangelia.

Utrzymał się własny język liturgiczny. Był to dialekt staroarmeński z V wieku. Liturgia ormiańsko-unicka zachował zasadniczo własną strukturę oraz modlitwy mszalne. Nadal praktykowano przed introitem tzw. ofiarowanie wstępne, czyli przygotowanie darów ofiarnych. Słowa konsekracji były wypowiadane głośno, a podczas Mszy uroczystej śpiewano je. Prefację i *Pater noster* śpiewał nie celebrans, lecz chór. Podniesienie odbywało się po *Pater noster*, po czym celebrans z Hostią uniesioną nad kielichem błogosławił wiernych.

W okresie międzywojennym korzystano z własnych mszałów. Bierzmowania udzielał prezbiter. Czynił to bezpośrednio po chrzcie. Arcybiskup Hunanian zaprowadził celibat duchowieństwa, chociaż Stolica Apostolska tego nie żądała. Ormianie unicy przyjęli też kalendarz gregoriański. Stało się to w dopiero w XVIII wieku, prawie sto lat po reformach Hunaniana³³.

W okresie międzywojennym w Polsce żyło około 4 tys. Ormian. Arcybiskupstwo tego obrządku znajdowało się we Lwowie. Ostatnim pasterzem diecezji od 1902 roku był abp Józef Teofil Teodorowicz (1864–1938). Istniały trzy dekanaty ormiańskie: lwowski, stanisławowski i kuteński. Parafii było tylko osiem. Znajdowały się one we Lwowie, Brzeżanach, Łyścu, Stanisławowie, Tyśmienicy, Kutach, Horodence i Śniatynie. Niewielkie wspólnoty Ormian były również w Gródku Jagiellońskim, Żydaczowie, Stryju, Drohobyczu, Brzeżanach, Brodach, Złoczowie, Tłumaczu, Buczaczu i Zaleszczykach.

Na przełomie wieków XX i XXI mieszkało w Polsce ok. 8 tys. Ormian³⁴. Ich ordynariuszem jest metropolita warszawski. Od 20 listopada 2009 roku istnieją trzy parafie ormiańskie³⁵. Parafia północna w Gdańsku, z ks. Cezarym Annuse-

³³ Zob. C. Lechicki, *Kościół ormiański w Polsce. Zarys historyczny*, Lwów 1928, s. 91.

³⁴ Zob. A. Mak, *Wierni Polsce od 800 lat*, w: <http://www.opoka.org.pl/biblioteka/Z/ZD/Ormianie> (dostęp: 12 VII 2009).

³⁵ Zob. K. Nycz, Dekret Nr 4877/A/2009, Zmiana struktur duszpasterskich dla katolików – Ormian w Polsce, w: <http://archidiecezja.warszawa.pl/archidiecezja/waw/?a=2608#dekret> (dostęp: 20 X 2012).

wiczem³⁶, ma kościół parafialny św. św. Piotra i Pawła w Gdańsku i obejmuje teren archidiecezji gdańskiej, diecezji bydgoskiej i elbląskiej, diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej i pelplińskiej, archidiecezji szczecińsko-kamieńskiej, diecezji toruńskiej, archidiecezji warmińskiej oraz diecezji zielonogórsko-gorzowskiej. Parafia warszawska z kościołem parafialnym Res Sacra Miser zrzesza wiernych z archidiecezji warszawskiej, archidiecezji białostockiej, diecezji drohiczyńskiej i elckiej, archidiecezji gnieźnieńskiej, diecezji kaliskiej i kieleckiej, archidiecezji lubelskiej, diecezji łomżyńskiej, łowickiej i płockiej, archidiecezji poznańskiej, diecezji radomskiej, sandomierskiej i siedleckiej, także diecezji warszawsko-praskiej, włocławskiej i zamojsko-lubaczowskiej. Proboszczem został mianowany ks. Artur Avdalyan³⁷. Parafia południowa z siedzibą w Gliwicach ma kościół parafialny Trójcy Świętej. Obejmuje terytorium diecezji gliwickiej, bielsko-żywieckiej, archidiecezji częstochowskiej, archidiecezji katowickiej i krakowskiej, diecezji legnickiej, archidiecezji łódzkiej, diecezji opolskiej, archidiecezji przemyskiej, diecezji rzeszowskiej, sosnowieckiej, świdnickiej i tarnowskiej oraz archidiecezji wrocławskiej. Jej proboszczem jest ks. Tadeusz Isakowicz-Zaleski³⁸.

LITURGIA ORMIAŃSKA

Geneza

Pierwszymi przekazicielami formuł liturgicznych na terenie Armenii, jak głosi najstarsza tradycja eklezjalna, byli święci apostołowie Bartłomiej i Juda Tadeusz, świadkowie wydarzeń z wielkoczwartkowego Wieczernika, gdzie Jezus ustanowił Eucharystię. Od chrztu Armenii w 301 roku, za pośrednictwem Kościołów z zachodu, zwłaszcza Pontu oraz Kapadocji, i Kościoła syryjskiego powstały na terenie Armenii, w oparciu o języki grecki i syryjski, dwa rytury liturgiczne – grecki i syryjski³⁹. Grzegorz Oświeciciel, pierwszy katolikos, patriarcha Kościoła ormiańskiego, przyznał w liturgii pierwszeństwo greckiej tradycji kapadockiej, będącej pod wpływem tradycji liturgicznej syroantiocheńskiej. Od Cezarei Kapadockiej za czasów św. Bazylego była zależna ormiańska hierarchia kościelna⁴⁰. W Armenii południowej, do V wieku były silne wpływy syryjskie, także liturgii syromezo-

³⁶ Zob. K. Nycz, Dekret nominacyjny na urząd proboszcza Nr 4997 /A/2009, w: <http://archidiecezja.warszawa.pl/archidiecezja/waw/?a=2608#dekret> (dostęp: 20 X 2012).

³⁷ Zob. K. Nycz, Dekret nominacyjny na urząd proboszcza Nr 4998 /A/2009, w: <http://archidiecezja.warszawa.pl/archidiecezja/waw/?a=2608#dekret> (dostęp: 20 X 2012).

³⁸ Zob. K. Nycz, Dekret nominacyjny na urząd proboszcza Nr 4999 /A/2009, w: <http://archidiecezja.warszawa.pl/archidiecezja/waw/?a=2608#dekret> (dostęp: 20 X 2012).

³⁹ Zob. R.P.Ch. Renoux, *Le rite arménien*, „Bulletin du Comité des Etudes” 44 (1963), s. 245–278; *Die heilige Meßliturgie nach dem armenisch-katholischen Ritus*, Wien, 1924; A.J. Nowowiejski, *Msza święta*, cz. II, Warszawa 2001, s. 1552.

⁴⁰ Bazyli urodził się ok. 330 roku w Cezarei Kapadockiej. Po śmierci biskupa rodzinnego miasta, Euzebiusza, w 370 roku został jego następcą. Jest autorem anafory liturgicznej. Zmarł 1 stycznia 379 roku. Zob. F. Drączkowski, *Patrologia*, Lublin–Pelplin 1998, s. 186–188.

potamskiej. Liturgia Antiochii i Cezarei stała się liturgią ludów mieszkających na Kaukazie⁴¹.

Na terenie Armenii przebywał na wygnaniu bp Jan Chryzostom⁴². Jako biskup stołecznego Konstantynopola dokonał on syntezy liturgii rodzinnej Antiochii i liturgii św. Bazylego, celebrowanej w Konstantynopolu⁴³. Boska Liturgia św. Jana Złotoustego wpłynęła w pewnym stopniu na kształt liturgii Ormian, a także Gruzinów i innych narodów kaukaskich⁴⁴. Na tym fundamencie powstały dwie ormiańskie anafory mszalne, mianowicie św. Grzegorza Oświeciciela i św. Izaaka Wielkiego. Miały one jednak znaczenie drugorzędne. Pierwszeństwo zyskała anafora św. Atanazego⁴⁵.

Wyboru tekstów mszalnych dokonał już pod koniec V wieku patriarcha Howan Mandakuni. Z tego okresu pochodzą śpiewy wykonywane podczas celebracji Eucharystii⁴⁶. Aż do końca XIX wieku były wykonywane tylko w układzie jednogłosowym. Obecnie wykonuje się je w układzie polifonicznym, zachowując jednak własny, ormiański styl muzyczny. Językiem używanym podczas sprawowania Mszy św. i w całej liturgii ormiańskiej jest starożytny język ormiański z tzw. złotego okresu literatury ormiańskiej (V–IX wieku), zwany grabarem i będący podstawą współczesnego języka ormiańskiego – aszharabaru⁴⁷.

Miejsce sprawowania liturgii

Świątynie ormiańskie, z zasady czworoboczne albo podłużne, są zwrócone ku wschodowi⁴⁸. Mają wydzielone prezbiterium, chór dla duchowieństwa i śpiewaków, oraz nawet dla wiernych, z osobnymi częściami dla mężczyzn i kobiet.

⁴¹ Zob. D. Gelsi, *La liturgia armena*, w: *Nuovo dizionario di liturgia*, a cura di D. Sartore e A.M. Triacca, Roma, 1984, s. 995–997.

⁴² W sierpniu 403 roku został złożony z urzędu oraz skazany przez cesarza na wygnanie do Bitynii. Rozruchy w mieście spowodowały szybkie odwołanie Jana z wygnania. Jesienią 403 roku nastąpił jego powrót do stolicy. Jednak już w czerwcu 404 r. cesarz Arkadiusz skazał Jana ponownie na wygnanie, tym razem do Kukuzy w Armenii. Trzy lata później zmienił jego miejsce pobytu. Bp Jan zmarł z wycieńczenia w drodze do Pityont na północno-wschodnim wybrzeżu Morza Czarnego. Jego ostatnie słowa to dziękczynienie: „Bogu za wszystko dzięki”. Zob. F. Drączkowski, *Patrologia*, s. 245.

⁴³ Liturgię św. Bazylego celebrowano w Konstantynopolu prawdopodobnie od czasów Grzegorza z Nazjanzu (330–390), gdy był biskupem tego miasta. Zob. J. Klinger, *Istota prawosławia*, Warszawa 1983, s. 127–141.

⁴⁴ Por. A. J. Nowowiejski, *Msza święta*, cz. II, Warszawa 2001, s. 1550.

⁴⁵ Zob. *Anafora Atanazego*, w: *Wieczernia Mistyczna, Anafory eucharystyczne chrześcijańskiego Wschodu*, tłum. polskie H. Paprocki, Warszawa 1988, s. 223–230; H.J. Feulner, *Die arameische Athanasius-Anaphore*. Kritische Editio, Roma 2001, s. 63–76; K. Roszko, *Uroczysta liturgia ormiańska*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 5–6 (1963), s. 280, 281; *Die heilige Meßliturgie nach dem armenisch-katholischen Ritus*, Wien 1924; A.J. Nowowiejski, *Msza...*, s. 1552.

⁴⁶ Zob. H. Husmann, *Gesänge der armenischen Kirche*, w: *Geschichte der Katholischen Kirchenmusik I*, red. K.G. Fellerer, Kassel–Basel–Tours–London 1972, s. 99–108.

⁴⁷ Zob. J. Kowalczyk, *Krótki rys historyczny liturgii Mszy św. w obrządku ormiańskim*, w: *Liturgia Mszy świętej według obrządku Kościoła ormiańskiego dla wiernych. Cum benedictione Sacrae Congregationis pro Ecclesiis orientalibus (ad experimentum)*, Rzym 1985, s. 7–11.

⁴⁸ Zob. A.J. Nowowiejski, *Msza...*, s. 1554.

W prezbiterium (*pem*) jest tylko jeden ołtarz, przy którym codziennie może być sprawowana tylko jedna liturgia. Stoi on na środku prezbiterium, by można było go obchodzić i okadzać. Na ołtarzu na *predelli* stoi krzyż z namalowanym wizerunkiem Jezusa Chrystusa. Jest on okryty delikatnym welonem, przetykanym złotem. Są też kandelabry, czasem także obrazy świętych. Podczas celebracji Eucharystii ołtarz jest przykryty trzema obrusami.

W głębi prezbiterium, w specjalnej niszy, jest umieszczone tabernakulum. Najświętszy Sakrament jest przechowywany dla Komunii chorych. Po prawej stronie ołtarza znajduje się stół (*prothesis*), na którym przygotowuje się chleb i wino do konsekracji. Jest tam też chrzcielnica. Do prezbiterium wchodzi się z zakrystii (*avandatum*).

Prezbiterium jest oddzielone od chóru zasłoną, która zwisa na całej szerokości prezbiterium. Jest ona rozsuwana podczas niektórych części celebracji eucharystycznej. Do chóru mogą wchodzić tylko duchowni. W kościołach katedralnych jest tron biskupi. Znajduje się on przy wejściu do chóru i jest zwrócony do ołtarza.

Naczynia i szaty liturgiczne

Podstawowymi naczyniami mszalnymi są patena (*diskos*) i kielich (*poterion*). Są one podobne do używanych w liturgii bizantyjskiej. Ormianie nie używają asterysku, czyli gwiazdy przykrywającej patenę. Kapłan dla błogosławienia wiernych używa krzyżyka ozdobionego jedwabną chorągiewką.

Odnosnie do kroju i barwy szat liturgicznych nie ma obligatoryjnych przepisów. Dlatego są w użyciu wszystkie barwy z wyjątkiem czarnej. Ministranci (*spasaworyn*), klerycy, zakrystianie oraz śpiewacy, wkładają *chapik*. Wąska alba sięga do kostek. Zwykle nie jest przewiązana pasem. Na albę zakładają czerwoną pelerynę, która na piersiach i plecach jest ozdobiona wyhaftowanymi krzyżami. Diakon (*sarkaweg*) ubiera się w *chapik* oraz zakłada *urar* – stulę na lewe ramię tak, że zwisa ona swobodnie na piersiach i plecach. *Urar* jest ozdobiony krzyżami. Jego długość wynosi do 3 metrów, a szerokość – od 10 do 15 centymetrów.

Prezbiter (*kahanajn*) ubiera się także w *chapik* z lnu lub jedwabnego materiału. Przewiązuje się paskiem. Na szerokie rękawy zakłada narękawki z jedwabnej tkaniny, zwane *basban*. *Urar* zakłada na szyję. Zakłada także *warchamag* – rodzaj humerału, który okrywa ramiona. Wreszcie ubiera się w *churtwar* – ornat w formie peleryny lub kapy otwartej z przodu. Jest ona bez kaptura. Na plecach ma wyhaftowany krzyż. Używa też czapki. *Sagaward* jest uszyty z tkaniny na srebrnej osnowie, ma kształt okrągły i jest bogato haftowany. Na szczycie czapki znajduje się mała kula zakończona krzyżykiem. Celebrans zdejmuje nakrycie głowy przed prefacją.

Arcybiskupi i biskupi oprócz szat prezbiterów noszą mitry zamiast *sagawardu*. Na ramiona zakładają paliusz (*emiforon*), a także *panage*, czyli pektorał w kształcie greckiej *panagii*. Pastorał arcybiskupi jest wysoki i na szczycie zaokrąglony,

natomiast bakulus biskupi jest podobny do łacińskiego. Biskup nosi pierścień na małym palcu, katolikos zaś nosi go na palcu serdecznym. Przy pasku ma zawieszony konker. Jest to usztywniona chusta w kształcie rombu. Symbolizuje ona miecz duchowy, tj. słowo Boże, które biskup powinien stale głosić. Wartapet, czyli doktor, nauczyciel wiary, nosi laskę, którą trzyma podczas nauczania. Biskupi, którzy nie są wartapetami, nie mogą nosić takiej laski ani siedzieć podczas nauczania⁴⁹.

Każdy arcybiskup ma prawo używania emblematu swej archidiecezji, a ponieważ jest wartapetem, także noszenia laski. Stąd gdy arcybiskup idzie w uroczystym pochodzie, poprzedzają go: pastorał arcybiskupi, laska wartapeta, krzyż i emblemat jego archidiecezji. Ministranci niosący te insygnia stoją podczas całej liturgii pontyfikalnej na stopniach prezbiterium⁵⁰.

Używa się instrumentów muzycznych, m.in. keszoc i cincga. Keszoc to małe dzwoneczki umieszczone na lasce. W trakcie poruszania wydają dźwięki. Są stosowane w określonych momentach liturgicznych. Cincga natomiast to dwie blachy brązowe. Uderzane o siebie wydają dźwięk. Są także w użyciu instrumenty dęte⁵¹.

CELEBRACJA EUCHARYSTII

Liturgię mszalną stanowią cztery części obrzędowe: przygotowanie (*badrasduytun*); synaksa, tj. liturgia słowa (*dschaschuschem*); liturgia ofiary eucharystycznej (*surp badarak* albo *sohaberum*); błogosławieństwo i rozesłanie (*orhnutyun jew arzagum*)⁵².

Przygotowanie do celebracji

Liturgia ormiańska w zasadzie może być celebrowana codziennie, gdyż na każdy dzień tygodnia ma w mszale wyznaczone antyfony. Zwyczajowo celebruje się Eucharystię w niedziele, soboty i czwartki. W niedziele należy dziękować Bogu za odkupienie, dokonane przez śmierć i zmartwychwstanie Wcielonego Słowa. Celebracja w soboty jest dziękczynieniem za dzieło stworzenia, a w czwartki, aby podtrzymać i kultywować starożytny zwyczaj, sięgający Wieczernika. Celebracja ma miejsce we wczesnych godzinach porannych. Zwykle kończy się o wschodzie słońca⁵³.

Celebrację eucharystyczną poprzedza przywdzianie szat liturgicznych⁵⁴. Prezbiter, diakon i ministranci ubierają się w szaty liturgiczne w zakrystii. W trakcie

⁴⁹ Por. tamże, s. 1595.

⁵⁰ Zob. C. Lechicki, *Kościół ormiański...*, s. 31; A. S. Atiya, *Historia Kościołów wschodnich*, Warszawa 1978, s. 293–295.

⁵¹ Zob. A.J. Nowowiejski, *Msza...*, s. 1555.

⁵² Por. *Die Liturgie der armenischen Kirche*, w: <http://www.armenier-berlin.org/armenische-kirche/armenische-liturgie/#anfang> (dostęp: 9 IX 2010).

⁵³ Ten zwyczaj nawiązuje do praktyki, o której świadczy św. Justyn. Zob. P. P. Verbraken, M. Starowiejski, *Ojcowie Kościoła. Panorama patrystyczna*, Warszawa 1991, s. 36–39.

⁵⁴ Zob. A.J. Nowowiejski, *Msza...*, s. 1557.

tej czynności celebrans odmawia cicho, na przemian z diakonem, antyfonę: „Kaplani twoi niech się obloką w sprawiedliwość, a święci twoi niechaj się weselą” oraz psalm 131: „Panie, moje serce się nie pyszni i oczy moje nie są wyniosłe”. Następnie wszyscy, wezwani przez celebransa, proszą Boga o miłosierdzie, powtarzając 12 razy: „Panie, zmiłuj się nad nami”. On zaś odmawia odpowiednią orację: prosi Jezusa Chrystusa, który przybrany w światło, z niesłychaną pokorą zjawił się na ziemi i przebywał z ludźmi, aby mu dozwolił przybrać się w tę samą szatę niebieską, by go oczyścił z wszelkiej niegodziwości, która jest szatą wstrętną, i okrył swoim światłem.

Prezbiter wkłada obuwie przeznaczone do użytku liturgicznego oraz sagaward. Wkładając chapik, mówi: „Oblecz mnie, Panie, w szatę zbawienia i tunikę wesela, i otocz mnie szatą odkupienia”. Podczas wkładania basbanu modli się: „Panie, umocnij rękę moją i zmyj ze mnie wszelką zmazę, abym mógł służyć Tobie w doskonałej czystości duszy i ciała”. Wkładając urar prosi Boga: „Panie, ozdób szyję moją sprawiedliwością i oczyść serca moje z wszelkiej zmazy grzechu”, a w czasie wkładania churtwaru błaga Boga, aby dzięki swemu miłosierdziu okrył go szatą jasności i umocnił przeciw napaściom złego ducha oraz uzdolnił do godnego wysławiania Jego chwalebego imienia.

Obrzędy wstępne

Celebrację eucharystyczną rozpoczyna chór (*jergczachumb*)⁵⁵. Wielbi on śpiewem Boga, który jest głęboką Tajemnicą (*Chorhurt chorin*). Bóg przyozdobił moce niebieskie w pełnię niedostępnego światła, a chóry anielskie – przeogromną chwałą. Modlitwa chóru zawiera prośbę skierowaną do Chrystusa: „O Królu niebieski, zachowaj swój Kościół i strzeż go w pokoju razem z tymi, którzy uwielbiają Twe imię”. Podczas tego śpiewu prezbiter wraz z asystą odbywa procesję do ołtarza. Na nim, na rozłożonym korporale ustawia kielich i nakrywa go welonem. Następnie schodzi przed stopnie ołtarza i rozpoczyna modlitwy. Czyni na sobie znak krzyża i rozkładając ręce, mówi: „W imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego. Amen. Za przyczyną świętej Bogarodzicy przyjmij Panie nasze prośby i zbaw nas” – „Hanun Hor jew Wordwo jew Hogwujn Syrbo. Amen. Jew wasyn syrbohwo Astwadzdznin Ter tynkal zachaczans mer jew keco yzmez”.

Akt pokutny w formie modlitwy wypowiada celebrans w dialogu z ministrantem. Ten wygłasza zachętę: „Świętą Bogarodzącę i wszystkich Świętych prośmy o wstawiennictwo do Ojca w niebie, aby raczył zlitować się nad nami, a litując się, zbawił nas, jako swoje stworzenia. Wszechmogący Panie, Boże nasz, zbaw nas i zmiłuj się”. Prezbiter zwrócony twarzą do wiernych czyni nad nimi znak krzyża, wygłaszając absolicję: „Amen. Niech uwolni i was miłosierny Bóg i odpuści

⁵⁵ Na podstawie: *Liturgia Mszy świętej według obrządku Kościoła ormiańskiego dla wiernych...*, s. 12–211. To uwspółcześnione tłumaczenie opiera się na Mszale wydanym w 1904 roku w Wiedniu przez OO. Mechitarystów.

wszystkie winy wasze. Niech udzieli wam czasu do pokuty i czynienia dobrych uczynków. Niech kieruje waszym przyszłym życiem łaską Ducha Świętego, jako Pan potężny i miłosierny. Jemu chwała na wieki. Amen”. Następnie na przemian z ministrantem odmawia psalm 43: „Przystąpię do ołtarza Bożego, do Boga, który jest moim weselem i radością”.

Celebrans, wstępując po stopniach ołtarza, śpiewa modlitwę, w której wyznaje, że z bojaźnią pragnie adorować i wychwalać zwycięskie panowanie Boga. Podczas tej modlitwy całuje ołtarz i zdejmuje welon z kielicha. Śpiewy przejmuje chór. Wyznaje, że wszyscy są tu zebrani, aby sprawować świętą Ofiarę. Podczas tego śpiewu celebrans błogosławi Hostię leżącą w patenie, która spoczywa na kielichu. Następnie błogosławi wino w ampułce i wlewa je do kielicha. Po pobłogosławieniu wody wlewa kilka kropel do kielicha. Tej czynności towarzyszą słowa: „Jeden z żołnierzy włócznią przebił bok Stworzyciela i natychmiast wypłynęła krew i woda”.

Podczas tych czynności ministrant wzywa wiernych do modlitwy, wygłaszając modlitewne zachęty. Przewodniczący, przykrywając kielich welonem, odmawia psalm 93: „Pan króluje, obłókł się w majestat”. Następnie robi nad kielichem znak krzyża i mówi: „Duch Święty niech zstąpi na ciebie i moc Najwyższego niech cię okryje”. Tymczasem diakon lub ktoś z asysty śpiewa: „Pobłogosław, Panie” – „Orhnja Ter”. Celebrans kolejny raz całuje ołtarz, kreśli znak krzyża, i śpiewa: „Błogosławione królestwo Ojca i Syna, i Ducha Świętego, teraz i zawsze, i na wieki wieków. Amen” – „Orhnjal Tagaworutjun Hor jew Wordwo jew Hogwujn Syrbo, ajżm jew miszt jew hawitjanys hawitenic. Amen”. Teraz wybrzmiewa introit. Na jego zakończenie celebrans odwracając się do wiernych, błogosławi ich i mówi: „Pokój wszystkim” – „Chachachtun amenecun”. Chór odpowiada: „I z duchem twoim” – „Jew ynd hogwujd kum”⁵⁶.

Chór śpiewa trzy razy: „Święty Boże, Święty mocny, Święty nieśmiertelny, zmiłuj się nad nami”. Diakon przewodniczy modlitewnej litanii. Wezwania zawierają prośby o pokój dla całego świata i utwierdzenie świętego Kościoła, także o zdrowie i wieczne zbawienie dla papieża i patriarchy oraz za wszystkich świętobliwych i prawowiernych biskupów. Litania kończy się oracją, którą przewodniczący ze złożonymi rękoma odmawia po cichu. Prosi w niej: „Panie, przyjmij z naszych grzesznych ust po trzykroć święte dziękczynienie i zachowaj nas w Twojej łasce. Opuść nam wszystkie winy nasze, popełnione dobrowolnie i niedobrowolnie. Uświęć dusze i ciała nasze, i daj nam łaskę służyć Tobie w świętości przez wszystkie dni życia naszego”. Rozkładając ręce i wznosząc je do góry, mówi: „Panie, Boże nasz, racz przyjąć prośby sług Twoich, które Ci przedstawiamy ze wzniesionymi rękoma, i racz zmiłować się według wielkiego miłosierdzia Twojego. Miłosierdzie Twoje ześlij na nas i na cały ten lud, który oczekuje od Ciebie wielkiego miłosierdzia”⁵⁷.

⁵⁶ Tamże, s. 30, 31.

⁵⁷ Tamże, s. 43.

Liturgia słowa Bożego

Czytanie lekcji biblijnej i trzykrotny śpiew „Alleluja” poprzedzają lekturę Ewangelii. Przed jej proklamacją celebrans błogosławi ewangeliarzem wiernych, mówiąc: „Pokój wszystkim”. Po odpowiedzi chóru: „I z duchem twoim” diakon woła: „Z bojaźnią Bożą słuchajcie”. Ewangelię czyta prezbiter. Chór przypomina śpiewem: „Teraz mówi Bóg”, a po zakończeniu proklamacji dobrej nowiny śpiewa: „Chwała Tobie, Panie, Boże nasz”.

Celebrans zwraca się twarzą do ołtarza i mając złożone ręce, razem z wiernymi odmawia symbol wiary nicejsko-konstantynopoliński⁵⁸. Po nim diakon przypomina, że „nikt z katechumenów, nikt ze słabą wiarą, nikt z pokutujących i nieczystych nie może przybliżyć się do Boskiej Tajemnicy”⁵⁹.

Liturgia ofiary eucharystycznej

Po odprawieniu katechumenów, które obecnie jest raczej czynnością symboliczną, rozpoczyna się liturgia eucharystyczna. Przewodniczący celebracji modli się cicho: „Boże, zachowaj moją duszę i serce od wszelkiej zmazy grzechu. Mnie, który otrzymałem łaskę kapłaństwa, przez moc Ducha Świętego uczynić godnym stać przed świętym ołtarzem i ofiarować Twoje niepokalane Ciało i czcigodną Krew”⁶⁰.

Po modlitwie celebrans kładzie patenę z Hostią na korporale, a kielich nakrywa palką. Umywając ręce, mówi: „Umyję w świętości ręce moje i służyć będę ołtarzowi Twemu”. Stojąc przy środku ołtarza, śpiewa głośno doksologię i całuje ołtarz. Woła głośno: „Przez łaskę i miłosierdzie Pana naszego i Zbawiciela Jezusa Chrystusa, z którym i Tobie, Ojcze, i Duchowi Twemu Świętemu należy się chwała, panowanie i cześć teraz i zawsze, i na wieki wieków. Amen. Pokój wszystkim”. Diakon zachęca: „Pozdrówcie się wzajemnie pocałunkiem świętości, a wy, którzy nie możecie uczestniczyć w tej świętej Boskiej Tajemnicy, idźcie do drzwi i módlcie się”⁶¹.

Anafora

Anaforę rozpoczyna prefacja. Dialog prefacyjny prowadzą diakon i chór. Po jego zakończeniu kapłan, mając dłonie oparte na ołtarzu, cicho czyta prefację. W niej wychwala Ojca wszechmogącego, że zerwał więzy naszego przekleństwa. Uczynił to przez swego Syna, który uniżył się aż do przyjęcia w łonie Dziewicy ludzkiej natury i zamieszkał pośród ludzi. Diakon woła: „Pobłogosław, Panie”. Wtedy celebrans kładzie splecione dłonie na kielichu i śpiewa zakończenie prefacji:

⁵⁸ Zob. tamże, s. 47.

⁵⁹ Tamże, s. 53.

⁶⁰ Tamże, s. 57.

⁶¹ Tamże, s. 61.

„i z Serafinami i Cherubinami jednogłosną chwałę śpiewać i odważnie wołając, wykrzykiwać z nimi i mówić”. Chór podejmuje śpiew: „Święty, Święty, Święty, Pan Bóg Zastępów. Pełne są niebiosy i ziemia chwały Twojej. Błogosławieństwo na wysokościach. Błogosławiony, który przyszedł i ma przyjść w imię Pana. Hosanna na wysokościach”⁶².

Celebrans po trzykrotnym nakreśleniu znaku krzyża nad kielichem i leżącą na nim pateną z Hostią rozkłada ręce i unosząc je do góry odmawia cicho modlitwę eucharystyczną. Anafora nazywa Boga Przenajświętszym. On od początku troszczył się o człowieka upadłego pod ciężarem grzechów. Czynił to, pocieszając grzeszników przez proroków, dając im Dekalog, oraz ustanawiając kult starotestamentalny, w którym składane ofiary całopalne zapowiadały ofiarę Chrystusa. Gdy wcielony Syn Boży wszedł w historię człowieka i świata, stał się jednocześnie Barankiem i niebieskim Chlebem, a nade wszystko Najwyższym Kapłanem i Ofiarą za zbawienie świata. „On sam jest rozdający i sam rozdziela się między nami zawsze bez końca. Wstąpił na krzyż, aby stać się przyczyną naszego zbawienia”.

Teraz przewodniczący kładzie na lewej dłoni przasną Hostię, kreśli nad nią krzyż i kontynuuje opowiadanie o ustanowieniu Eucharystii. Mówi, że Jezus „wziął chleb w boskie, czcigodne swoje ręce, błogosławił, dzięki czynił, połamał i dał swoim, wybranym, świętym i siedzącym uczniom, mówiąc...”, diakon woła: „Pobłogosław, Panie”, a pochyłony celebrans śpiewa słowa konsekracji: „Bierście i jedzcie. To jest Ciało moje, które za was i za wielu wydaje się na przebłaganie i odpuszczenie grzechów” – „Arek kerek. Ajs e marmin im wor wasyn dzer jew bazmac baszchi i kawutjun jew i tochtutjun mechac”. Chór odpowiada: „Amen”.

Celebrans przystępując do konsekracji wina, wspomina, że Jezus „podobnie wziął kielich, pobłogosławił, dzięki czynił i dał swoim wybranym, świętym i siedzącym uczniom, mówiąc...”, znowu diakon woła: „Pobłogosław, Panie”, a pochyłony celebrans śpiewa słowa konsekracji wina: „Pijcie z tego wszyscy. To jest Krew moja Nowego Przymierza, która za was i za wielu wylewa się na przebłaganie i odpuszczenie grzechów” – „Arbek i smane amenekjan. Ajs e arjun im noro ucti, wor hachagys dzer jew bazmac hechani i kawutjun jew i tochtutjun mechac”. Chór odpowiada: „Amen” i dalej śpiewa: „Ojciec niebieski, któryś Syna Twego wydał na śmierć za nas jako Dłużnika naszych długów. Przez przelanie Jego Krwi błagamy Cię, zmiłuj się nad Twoją duchową owczarnią”⁶³. Podczas tego śpiewu celebrans kładzie patenę z Najświętszym Ciałem na kielichu i cicho wygłasza anamnezę. Wspomina polecenie Jezusa, aby Eucharystię sprawować na Jego pamiątkę, komemoruje także zstąpienie Jezusa z ciałem do otchłani, gdzie swoją potęgą skruszył bramy piekieł. Wspomina też błogosławione Jego zmartwychwstanie, boskie wniebowstąpienie i zasiadanie po prawicy Ojca, oraz „straszne i chwalebne powtórne Jego przyjście”⁶⁴.

⁶² Tamże, s. 67.

⁶³ Tamże, s. 70, 71.

⁶⁴ Tamże, s. 73.

Po kolejnym wezwaniu diakona: „Pobłogosław, Panie” celebrans unosi kielich z leżącą na nim pateną na wysokość twarzy i śpiewa: „Twoje z Twoich, Tobie ofiarujemy, według wszystkiego i za wszystkich”. Chór odpowiada śpiewem: „We wszystkim błogosławiony jesteś, Panie. Błogosławimy Cię, chwalimy Cię, dzięki Ci składamy i błagamy Cię, Panie Boże nasz”. Podczas tego śpiewu przewodniczący celebracji, rozkładając dłonie, modli się cicho: „Ciebie, o Panie Boże nasz, prawdziwie wychwalamy i zawsze dziękujemy Ci, że nie patrząc na naszą niegodność, uczyniłeś nas sługami tak przejmującej i niewypowiedzianej Tajemnicy, nie dla naszych dobrych uczynków, z których jesteśmy ogołoceni i stojąc przed Tobą, czujemy swoją pustkę. Ale uciekając się do Twojej ogromnej dobroci, ośmielamy się zbliżyć do tajemnicy Ciała i Krwi Jednorodzonego Syna Twego, Pana naszego Jezusa Chrystusa, któremu należy się chwała, panowanie i cześć teraz i zawsze, i na wieki wieków. Amen”. Po wybrzmieniu „Amen” składa ręce i zwracając się do wiernych, kreśli nad nimi znak krzyża i śpiewa: „Pokój wszystkim”. Chór odpowiada: „I z duchem twoim”, a diakon woła: „Kłaniajmy się przed Bogiem”, na co chór odpowiada: „Przed Tobą, Panie”, i kontynuuje: „Synu Boży, któryś jest ofiarowany Ojcu na pojednanie, rozdajesz się między nami jako Chleb żywota. Przez przelanie świętej Krwi Twojej, błagamy Cię, zmiłuj się nad swoją owczarnią, zbawioną przez Krew Twoją”⁶⁵.

Podczas śpiewu celebrans trzykrotnie całuje ołtarz i wypowiada epiklezę⁶⁶: „Adorujemy Ciebie, błagamy i prosimy Cię, dobrotliwy Boże, ześlij na nas i na obecne przed nami Dary wspólnotnego i współwiecznego Ducha Świętego”, kreśląc zaś znak krzyża nad Hostią na patenie, mówi: „którym Chleb błogosławiąc, uczyniłeś prawdziwe Ciało Pana naszego i Zbawiciela Jezusa Chrystusa”. Robiąc znak krzyża nad kielichem, mówi: „i Kielich błogosławiąc, uczyniłeś prawdziwą Krew Pana naszego i Zbawiciela Jezusa Chrystusa”. Następnie kładzie patenę z Hostią na kielichu i kreśląc nad nimi znak krzyża, mówi: „którym chleb i wino błogosławiąc, prawdziwe uczyniłeś Ciało i Krew Pana naszego i Zbawiciela Jezusa Chrystusa, przemieniając Duchem Twoim Świętym”⁶⁷.

Gdy diakon kolejny raz zawoła: „Pobłogosław, Panie”, celebrans podnosi na wysokość twarzy kielich z leżącą na nim pateną i śpiewa: „Aby ta Ofiara stała się dla nas wszystkich przystępujących usprawiedliwieniem, przebaczeniem i odpuszczeniem grzechów. Amen”. Chór podejmuje śpiew, wielbiąc Ducha Bożego, który zstąpiwszy z nieba, aktualizuje tajemnicę Jezusa Chrystusa. On przez przelanie Krwi obdarza pokojem dusze wiernych, którzy już zasnęli w Panu⁶⁸. Podczas tego śpiewu celebrans z rozłożonymi rękami modli się, by Bóg przez tę Ofiarę użył światu i Kościołowi miłości, stałości oraz upragnionego pokoju, by dał

⁶⁵ Tamże, s. 75–77.

⁶⁶ Zob. J. Sab, *La forma dell'eucarestia e l'epiclesi nella liturgia armena secondo Nreses Lampronatzi*, „*Studia orientalia christiana. Collectanea*” 4 (1959), s. 149–182.

⁶⁷ *Liturgia Mszy świętej według obrządku Kościoła ormiańskiego...*, s. 77.

⁶⁸ Por. tamże, s. 79.

dobrą pogodę i urodzaj, aby chorym udzielił rychłego wyzdrowienia, a zmarłym odpoczynku wiecznego. Następnie wybrzmiewa rozbudowana modlitwa litanijna o charakterze wstawienniczym. Po niej śpiewa się Modlitwę Pańską, którą poprzedza odpowiednia zachęta celebransa. Podczas śpiewu tej modlitwy przez wiernych celebrans modli się cicho: „Panie panów, Boże bogów, Królu wieczny, Stworzycielu wszystkich stworzeń, Ojciec Pana naszego Jezusa Chrystusa, nie wódz nas na pokuszenie, ale zbaw nas ode złego i zachowaj od pokusy”. Kończąc ten embolizm, składa ręce i śpiewa: „Bo Twoje jest Królestwo, potęga i chwała na wieki. Amen. Pokój wszystkim”⁶⁹.

Obrzędy komunijne

Celebrans pochylony przed ołtarzem wygłasza epiklezę komunijną: „Ty, któryś jest źródłem życia i źródłem miłosierdzia, o Duchu Święty, zmiłuj się nad ludem, który uniżony adoruje Twoją boskość. Zachowaj ich w całości. Wyciśnij na ich duszach pieczęć Mistycznego Ciała, aby otrzymali dziedzictwo Twoich przyszłych dóbr”. Po trzykrotnym ucałowaniu ołtarza dodaje: „Przez Chrystusa Jezusa Pana naszego, z którym Tobie, Duchu Święty, i Ojcu wszechmogącemu należy się chwała, panowanie i cześć teraz i zawsze, i na wieki wieków. Amen”. Diakon woła: „Skupcie się”, a kapłan, unosząc do góry Przenajświętsze Ciało, śpiewa: „Święte świętym” – „I Syrbutjun Syrboc”. Chór dopowiada: „Jeden Święty, jeden Pan, Jezus Chrystus w chwale Boga Ojca. Amen” – „Miajn Surb, miajn Ter, Hisus Kristos i parrys Astudzo Hor. Amen”⁷⁰.

Na wezwanie diakona: „Pobłogosław, Panie” celebrans kolejno wielbi poszczególne osoby Trójcy Świętej. Chór włącza się za każdym razem aklamacją „Amen” i kontynuuje śpiew, podczas którego celebrans, trzymając wzniesiony kielich, modli się cicho. Następnie całuje stopę kielicha i stawia go na ołtarzu, a biorąc w dłonie Hostię, prosi, aby Bóg uczynił uczestników tej celebracji godnymi przyjęcia Świętego Sakramentu na odpuszczenie grzechów, i pozwolił wychwalać Go z dziękczynieniem. Po tej modlitwie ponownie bierze kielich i trzymając uniesioną nad nim Hostię, zwraca się do wiernych i błogosławi ich Najświętszym Sakramentem, kreśląc znak krzyża. Przy tym śpiewa: „Ze świętego i czcigodnego Ciała i Krwi Pana naszego i Zbawiciela Jezusa Chrystusa spożywajmy ze świętością. On, zstąpiwszy z nieba, rozdziela się między nami. To jest życie, nadzieja, zmartwychwstanie, zgładzenie i odpuszczenie grzechów. Psalm śpiewajcie Panu Bogu naszemu, psalm śpiewajcie niewidzialnemu i nieśmiertelnemu Królowi naszemu, który zasiada na wozie Cherubinów”.

W tę modlitwę włącza się diakon, zachęcając: „O śpiewacy, śpiewajcie psalmy i duchowe hymny przyjemnymi głosami Panu Bogu naszemu. Albowiem Jemu

⁶⁹ Tamże, s. 97.

⁷⁰ Tamże, s. 99, 100.

należy się, aby śpiewano psalmy, błogosławieństwa, alleluja i pieśni duchowe. Odmawiajcie psalmy, o klerycy, wraz z pieśniami i błogosławcie Pana na wysokościach”. Chór natomiast wykonuje śpiew z powtarzającym się „Alleluja”. Celebrans zaś łamie Hostię nad kielichem, mówiąc: „Jakąż chwałę, jakie dziękczynienie będziemy mogli wypowiadać nad tym Chlebem i nad tym Kielichem, ale Ciebie samego, o Jezu, błogosławimy wraz z Ojcem i Przenajświętszym Twoim Duchem teraz i zawsze, i na wieki wieków. Amen”. Łącząc postacie eucharystyczne, mówi: „Wierzę i wyznaję, że Ty jesteś Chrystus, Syn Boży, który gładzi grzechy świata. Pełnia Ducha Świętego”. Ministrant dopowiada: „Dzięki Tobie, Chryste”. Teraz celebrans nakrywa palką kielich, całuje ołtarz i odmawia modlitwę przed komunią kapłańską, w której prosi Boga, by przyjęcie Najświętszego Sakramentu na odpuszczenie grzechów wycisnęło w komunikujących łaskę Ducha Świętego i by stali się oni odnowicielami całego świata. Przyjmując Najświętsze Ciało mówi: „Ciało Twoje nieskazitelne niech mi będzie na zgładzenie i odpuszczenie grzechów. Amen”, a podczas spożywania Najświętszej Krwi prosi: „Święta Krew Twoja niech mi będzie na zgładzenie i odpuszczenie grzechów. Amen”.

Komunia wiernych rozpoczyna się zaproszeniem diakona: „Z bojaźnią i wiarą postąpcie naprzód i w świętości komunikujcie się”. Następnie w formie dialogicznej diakon przewodniczy obrzędowi wyznania wiary. Pyta o wiarę w poszczególne osoby Trójcy Świętej, na co wierni odpowiadają „Amen”, a na koniec dodają: „Wyznaję i wierzę, że to jest prawdziwe Ciało i Krew Pana naszego Jezusa Chrystusa, który gładzi grzechy świata” – „Chostowanim jew hawatam zi sa e dżyszmarit Marmin jew Arjun Tjarryn Mero Hisusi Kristosi, wor barrna yzmechys aszcharhi”.

Komunia św. wiernych jest udzielana pod postacią chleba. Towarzyszy jej następująca formuła: „Ciało Pana naszego Jezusa Chrystusa niech ci będzie na zbawienie i przewodnictwo do życia wiecznego” – „Marmin Tjarryn mero Hisusi Kristosi, lici kez pyrkutjun jew arracznord hanwachdżan i kjanys. Amen”⁷¹. Na zakończenie Komunii wiernych chór śpiewa: „Pan nasz i Bóg nasz objawił się nam; błogosławiony, który przychodzi w Imię Pana”. Celebrans natomiast, zwrócony do wiernych, błogosławi ich Najświętszym Sakramentem, śpiewając: „Zbaw, Panie, lud swój i błogosław dziedzictwu Twemu, kieruj i wywyższaj ich odtąd i aż na wieki”. Po błogosławieństwie chór wykonuje śpiewy dziękczynne, podczas których prezbiter puryfikuje kielich i okrywa go. Następnie włącza się w dziękczynienie, ale modli się cicho. Na zakończenie dziękczynienia całuje ołtarz i rozłożywszy ręce, śpiewa orację, w której prosi Boga, aby zachował Kościół w pełni i jedności, a światu darował pokój. Chór śpiewa trzykrotnie: „Niech imię Pańskie będzie błogosławione od dziś i aż na wieki” – „Jechici anun Tarryn orhnjał, hajsymhete minczjew hawitjan”⁷².

⁷¹ Tamże, s. 111–113.

⁷² Tamże, s. 118, 119.

Błogosławieństwo i rozesłanie

Zanim nastąpi końcowe błogosławieństwo, ministrant odmawia modlitwę uwielbienia krzyża Chrystusa: „Przez święty krzyż Twój prośmy Pana, aby zachował nas od grzechu i ożywił przez łaskę miłosierdzia swego. Wszechmogący Panie Boże, zbaw nas i zmiłuj się. Zachowaj w pokoju lud Twój, Chryste Boże, pod cieniem świętego i czcigodnego krzyża Twego. Zbaw od widzialnego i niewidzialnego nieprzyjaciela. Uczyni nas godnymi z dziękczynieniem chwalić Ciebie z Ojcem i Duchem Świętym teraz i zawsze, i na wieki wieków. Amen”.

Błogosławieństwo wiernych na zakończenie Mszy św. ma formę oracji: „Błogosławieni bądźcie w łaskach Ducha Świętego. Idźcie w pokoju, a Pan niech będzie z wami i ze wszystkimi” – „Orhnjalk jecheruk i sznorhac Surb Hogwujn, jertajk chachachutjamb jew Ter jechici ynd dzez ynd amenesjan”. Wierni odpowiadają „Amen”. Kapłan całuje ołtarz i mówi cicho: „Panie Boże, Jezu Chryste, zmiłuj się nade mną” – „Ter AStwadz Hisus Kristos wochormja indź”⁷³. Następnie wraz z asystą liturgiczną odchodzi do zakrystii.

ZAKOŃCZENIE

Liturgia ormiańska jest miejscem i sposobem doświadczania zbawczej działalności Kyrios. Jest jedną z form celebracji paschy Wcielnego Słowa. Jest zakorzeniona w liturgii Wieczernika. Posługuje się własnymi obrzędami, także przyjętymi z liturgii łacińskiej, aby uczestnikom celebracji eucharystycznej przybliżyć tajemnicę śmierci i zmartwychwstania wcielnego Syna Bożego. Dokonuje także ich mistagogii w to misterium, które jest uobecnianie w sposób sakramentalny w każdej celebracji mszalnej (por. KKK 1068).

ARMENIAN LITURGICAL TRADITION

Summary

The Holy Eucharist contains the whole spiritual good of Church. It is Jesus Christ, our Passover. The Church exists owing to the Eucharist. Its celebration in the Armenian Catholic Church is according to ancient rites, which are common in the Armenian Apostolic Church and with some elements of Roman Liturgy. It is presence of Jesus Christ and his saving act. A crucial aspect of the Eucharist is the mystery of crucifixion and resurrection of Jesus Christ. His presence is prolonged beyond celebration due to Eucharistic worship. The Church as people of The New Covenant celebrates The Mystery of Salvation of Jesus Christ from a day of Descent of the Holy Spirit. In sacramental way the passing from the cross to resurrection is presented. The Eucharist is the source and summit of the christian life.

⁷³ Tamże, s. 120, 121.

Słowa kluczowe: anafora, Apostolski Kościół Ormiański, Katolicki Kościół Ormiański, katolikos, liturgia, liturgia ormiańska, Ormianin, tajemnica paschalna, tajemnica wiary

Keywords: anaphora, Armenian, Armenian Apostolic Church, Armenian Catholic Church, Armenian liturgy, catholicos, liturgy, mystery of faith, Paschal Mystery